

Јанко Ђоновић

БОРБА НА ГРАБУ БРАЈИЋКОМ

Живи учесници борбе на Грабу брајићком 18. јула 1941. године, која се догодила у оквиру јулског устанка у Црној Гори, послије свих догађаја и страхаота које су преживјели, са гордошћу се сјећају ове, са Кошћелама и Созином, најжешће битке на подручју старе Црне Горе из тог периода. У њој су, у ствари, шачице наших момака, герилаца, до ноге потукле и разбиле моторизовани батаљон „Црних кошуља“ (camicie negre), који се пробијао, кроз устаничку територију, од мора к Цетињу.

О овом значајном догађају до сада се писало и давало краће осврте више аутора, тако да су неке чињенице остале још и до данас спорне. Претежан број тих написа је уско локалистички обојен, већ према томе из којег краја, чак из којег села или града, аутор потиче. Ја сам као учесник борбе на Грабу брајићком, у своје вријеме, објавио један полемички напис у „Побједа“ у вези с постављањем спомен-плоче на Грабу. По слову те спомен-плоче акцију од 18. јула 1941. године извршили су борци из села Брајића и околине. Које околине, ближе или даље, и поименице ко из те околине — ништа се из ње не може сазнати. Нико Брајићима не оспорава њихове жртве, и заслуге, тога дана, али поред њих било је ту и других, и то управо из даље околине Брајића, који су тамо послати од устаничког руководства да запосједну овај сектор, и који су били основна организована снага на њему. Ономе ко се обавјештава из текста спомен-плоче, ти други остају непознати. Када сам правио питање у Главном одбору Савеза бораца Црне Горе, одговорено ми је са мјеродавног мјеста: „Ти си у праву са твојим написом; поред Брајића, на Грабу су били као одлучујућа снага Горњоцрмничани, Паштровићи и други; али Брајићи су највише пострадали и погорјели, па нека им буде. Не инсистирајте да се спомен-плоча мијења“. Ја сам, наравно, био незадовољан овим одговором. Историјска истина треба да стоји изнад свега, а она у овом случају не умањује, него истиче заслуге и слогу свих црногорских племена која су учествовала у овој бици.

Устаничко руководство за ловћенско-приморско подручје сматрало је саобраћајну комуникацију од Будве до Цетиња, у коме се налазио цивилни гувернер и Главна команда италијан-

ских снага за Црну Гору, изванредно важном. Требало је Цетиње у неку руку опсадирати, одсјећи и онемогућити талијанским снагама од мора и из Албаније да му дођу у помоћ и појачају његов гарнизон. У ту сврху, устаничко руководство је организовало обезбјеђење ове комуникације, распоређујући своје расположиве гериле на путу између села Брајића и Цетиња. Што се тиче самих Брајића, са њима и њиховим учешћем, организованим и спонтаним, рачунало се, али се сматрало да би било премного терета препустити цио тај сектор само њима са другим дотичним и ријетким селима. Морале су се упутити јаче и организованије устаничке снаге на ову комуникацију, како би се сви скупа што успјешније супротставили фашистичким снагама, свакако крупнијим, које би пошле са задатком да деблокирају своју управу и своју команду на Цетињу. Да би појачао овај сектор, упућен је од стране устаничког руководства и Горњоцрмнички (Подгорско-томићки) герилски одред и Грађанско-радомирски одред према Обзовици, 2—3 километра даље од Граба. „Руководство устаничких снага одлучило је да тај батаљон нападне у рејону Брајића“, пише Миро Лукетић у својој књизи о приморским градовима, зато су и биле концентрисане устаничке снаге из даље и ближе околине на овом сектору.

Овај Горњоцрмнички одред са Брајићима могао је да броји до сто људи, организованих и наоружаних. Прва три дана послје 13. јула вршени су на цијелој комуникацији мањи напади, нарочито према Обзовици, гдје су били жртвама неки италијански мотоциклисти, углавном иницијативом Грађанско-радомирског, шире љуботињског одреда. Тим нападима, који су отпочели самог 13. јула у зору, устаници су овладали умногом овом важном саобраћајном комуникацијом између мора и Цетиња. Тога дана, у три сата ујутро, Доњоцрмничка герила у Вирпазару и катунска у Чеву, нападе су италијанске посаде и овлададе овим варошицама, кроз које пролазе, и кријају се, нарочито у Вирпазару, важни саобраћајни путеви.

Послије ових напада, Талијани се нијесу усуђивали да прођу без веће војске цијелим овим ловћенско-приморским подручјем. Обично би пролазили у пуној ратној спреми, чистећи испред себе путеве и освајајући поново територију, запосједнуту послје краткотрајног априлског рата. Са том намјером талијанска команда упутила је и моторизовани батаљон, састављен од „црних кошуља“ и берсаљера из састава снага које су као појачање стигле из Албаније, у правцу Цетиња. Овај батаљон већ 17. јула пошао је из Бара према Будви, са задатком да се пробије кроз устаничку зону на Цетиње. У ствари, овај фашистички батаљон, помогнут авијацијом и артиљеријом с мора, требало је да ослободи и учврсти талијанске снаге у главном граду Црне Горе, на челу са цивилним гувернером и Главном командом. Послије пропалог покушаја да продру на Цетиње од Подгорице и Ријеке Црнојевића, претрпјевши јак пораз на Кошћелама од храбрих

бораца Ријечке нахије, фашисти су сматрали овај свој војнички потез с мора неопходним. Ангажујући за њега своју најбољу и најоданију војску, они су настојали, с једне стране, да учврсте своју команду на Цетињу, и с друге, да сломе и обесхрабре устанике, који су се држали у главном села и планина.

Фашистички батаљон надирао је од Бүдве у само јутро 18. јула, уз планину према Брајићима и Обзовици, палећи, пљачкајући и убијајући све што му је стајало на путу. То је била и нека врста казнене експедиције за ово инкриминисано подручје.

... Послије пробдивене ноћи, у освит 18. јула на положајима испод саме цесте на Грабу, подгорско-томичко-брајићки борци осванули су приљубљени прсмице за стијене, са пушкама у переним на цесту, очекујући непријатеља. Одред је био више политичка него војничка организација. Старјешина Подгорско-томичког одреда био је један наредник бивше југословенске војске из Подгори, у ствари одговорне старјешине били су неколико комуниста, још не произведених званично у политичке комесаре. Одред је био наоружан пушкама, скривеним од капитулације земље у априлу, са ограниченим бројем патрона, са два пушкомитраљеза и са једним бројем ручних бомби. Брајићи су такође имали један пушкомитраљез. На двјеста метара од Граба према Обзовици, цеста је била затворена, преграђена сваљивањем тешког камења, које није било могуће брзо и лако размакнути.

Рано ујутро отпочео је напад авијације на устаничке положаје. Изгледа да су Талијани имали тачна обавјештења о кретању и лоцирању њихових снага. Бомбардери „савоја“, долијећући с албанских аеродрома, висили су изнад самих глава бораца, спуштајући се ниско, извиђајући и бомбардујући. Бомбардовани су и митраљирани сви положаји око цесте у простору од два до три километра. Захваљујући околности што нијесу бомбардовали саму цесту, јер им је она требала за возила, затим што су претпостављали да се устаници неће усудити да се поставе уз саму цесту, у ствари десетак метара испод ње, од овог бомбардовања које се рушило близу два сата, нико није погинуо. Бомбардери, иначе, нијесу давали предаха, заокрећући се око врха сусједне планине Тројице, непрестано и без опасности по себе, тукући цио простор Граба. Герилци су све то вријеме прележали, сакривени у камењу. Њихови положаји налазили су се испред села Брајића, према Обзовици и Цетињу. Брајићка група била је заузела положаје на мјестима Сњијежници, Вељој и Малој јели, Карловом крсту и једној дијелу Змијине главе, а Подгорско-томички одред положаје на Змијиној глави, Средњој Змијиној глави и Змијином долцу испод Граба.

Пошто је авијација „очистила“ терен и извршила такозвани „растреламенте“, повукла се у своје базе, да би уступила мјесто моторизованом батаљону који је наступао од Мајина уз Оћу брајићку. Преко двадесет великих камиона, пуних војске и спре-

ме, три лакша тенка са којих су дејствовали топови, двадесетак мотоцикала, троје санитарских кола и један луксузни ауто — грмјело је уз планину, пробијајући се ка Брајићима у беспрекорном поретку. Фашисти су собом водили као таоце три родољуба из Будве, председника општине старога Давида Љубишу, Лазара Шпадијера и Љубишу Срзентића, Шпадијер је био везан, сприједа, на првом камиону колоне, ваљда с потајном надом да устаници неће пуцати на камионе због својих људи.

Топови са ратних бродова испред Будве непрестано су засипали терен, углавном највише изнад цесте. Са страховитим фијуком, праћене зеленим свјетлостима, гранате су се рушиле и распрскавале у стијенама. Герилци су чекали са пушкама на готовс. Изгледало је, у оној каменој голети, да ће сви изгинути од ових граната и бацача, Поврх свега, јулско сунце је пекло у потиљак да човјек свијест изгуби . . .

У задњем тренутку, команда одреда је донијела одлуку да се запосједнути положаји испод саме цесте напусте и заузму нови положаји у једном брдашцу, удаљеном, можда, сто метара од цесте. Таква је одлука била у ваздуху, јер су герилци са цесте могли бити побијени камењем, само нико се није усуђивао да то каже, да му се не би пребацило да је кукавица. Запосиједање нових положаја извршено је брзо; моторизована фашистичка колона већ се приближавала Брајићима и од њених мотора грмјела је планина.

Пролазећи кроз село Брајиће, које је углавном било евакуисано у планину, сем неколико старца и старица, осталих на својим домовима, колона се зауставила под бректањем мотора који се нијесу гасили. Из камиона су поискакали фашисти са црним фесовима, и црним кићанкама и опљачкали и запалили школу и неколико кућа. Том приликом су у кући заклали и изгорјели старога Вукала Бурова Прентовића, а у другој кући једну старицу. Затим је колона кренула даље, примичући се Грабу и Угљеша кућама. Иза ње, на домаку устаничких положаја, остајала је страшна слика села које је горјело, са низовима пригушених или расплаамсалих димова.

Примицало се девет сати прије подне. Артиљерија с мора поново је засипала терен више цесте. На неких, можда, сто педесет метара испред притајених герилаца, колона се поново зауставила, грмећи једнако као брод под паром. Неколико мотоцикала и два тенка одвојили су се од колоне и пошли напријед, цестом. Нико на њих није још пуцао, иако су пролазили испред герилских положаја. Ова извидница је стигла до мјеста гдје је била преграђена цеста, заобилазећи у неку руку десно крило одреда. Ту се уставила, осматрајући положај (неко је сишао с тенка), па се затим вратила натраг, свакако у намјери да поднесе извјештај команданту колоне. За вријеме док се извидница враћала Брајићи са лијевог крила устаничких положаја отворили су ватру на њу. Наређења за пуцање још није било, требало је при-

чекати даље примицање колоне, али, изгледа, брајићка група није могла да издржи и да буде до краја дисциплинована, гледајући своје село како гори у десетинама огњева. То је уједно био знак и за све остале, борбу је прихватио цио одред. Устаничке пушке су запуцале са свих положаја. Рафалима пушкомитраџеза су се јасно распознавали. Фашисти су прихватили борбу, искачући из камиона и развијајући се у стријелце ниже и више цесте, тражећи заклоне. Ускоро се развила јака пуцњава са једне и друге стране. Герилци, иако још војнички неискусни, самоиницијативно су се сналазили, такмичећи се у стријељању фашистичких војника, који су претрчавали и тражили боље заклоне. Понеки од њих је гласно узвикивао свом сусједу: „Видје ли како скинух онога што претрчава и што се, најзад, зарио у земљу“. Мало касније, онај је претрчавао даље, да би га герилско тане стигло на другоме мјесту.

Развила се јака борба која је добила свој врхунац око један сат по подне. Расплатљела битка на Грабу одјекивала је брдима, представљајући прави фронт, тако да је народ у нахијама говорио:

— Данас на Грабу, неће остати жива ни тица у гору!

Око један сат по подне, јунак тринаестојулског устанка Зарија Јоветић попео се на брдашце изнад герилских положаја и почео да виче:

— Ха, браћо, ха соколови, примакнимо се још мало, један дио њихове колоне већ се враћа и бјежи пут мора...

Глас са брдашца био је охрабрење и команда. Борци су се примакли колони, која се још очајнички бранила, и свом снагом се сручили на њу. Први фашистички редови допузали су били на 15—20 метара испред герилаца; водила се борба изблиза. Изгледа, задњи дио колоне почео је био да се спасава бјекством у правцу Будве. Одред се све више прстенасто ширио око фашиста, док је група Паштровића, који су братски притекли у помоћ, заобишла Талијане с леђа, пресрећући их на Оћи и на Космачу, приликом њиховог покушаја да побјегну низ планину. Борци из Мајина такође су дотрчали и пресјекли „црне кошуље“ испод Долова и из мјеста Бокаљић.

У првим поподневним часовима устаничке групе су вршиле снажне јурише. У једном од њих, два борца Подгорско-гомићког одреда изашла су на саму цесту, у такозвани брисани простор, хотећи се домоћи првих камиона. Борац Нико Милов Вујачић позвао је Зарију Јоветића и остале да јуришају директно на цесту. Вујачић је успио да стигне до првог камиона, под којим се налазио митраџезац за „брedom тупе губице“. И таман је ухватио руком за ужарену цијев пушкомитраџеза, у намјери да га зароби, пушкомитраџезац му је сручио цио рафал у прса. Послије су га нашли мртвог са руком сраслом за врелу митраџеску цијев; раздерала му се кожа када су му је одвајали од цијеви. Јоветић је пао рањен на цести. Борци из његовог села успјели су да га

извук у смјесте у заклон. Касније је овај борац, излијечен од рана, пошао на Пљевља и тамо погинуо.

У учесталим јуришима, устаници су дотукли и она фашистичка упоришта која су давала највећи отпор. Њихов пушкомитраљез, за којим је био мали Пеко, сјекао је збуњенога и уплашенога непријатеља. Пред крај су притекли у помоћ и борци Грађанско-радомирског одреда са положаја према Обзовици, када је долазак фашиста од Цетиња постао безопасан. Колона је углавном била сломљена, распарчана. Фашисти, посакривани по пропустима испод цесте, иза стијена и ријетких жбунова почињу да скидају са себе црне кошуље и да их сакривају у камење и пукотине међа, у намјери да се предаду. Приликом напада на још заостала жива гнијезда, герилци су их истребљивали ручним бомбама. У једном пропусту нађена је мртва читава група војника. На крају, већ потпуно савладани, фашисти нијесу жељели да умру јуначки за Дучеа, за империју. Поједине њихове групе стајале су голе до појаса, без икаквих знакова на себи, са фотографијама своје дјеце и жена и тражили од устаника милост. Други су стајали ивицом цесте, придржавајући рањенике са песницама подигнутим у вис, по антифашистички, узвикујући: »Vivo Montenegro!«! »Vivo Stalin!«!

Око пет сати по подне битка на Грабу је била завршена. На цести, између устаника и изгорјелог села Брајића, стајали су заплијењени камиони, оружје и опрема. Лијево и десно око цесте лежали су љешеве фашистичких војника. Помијешани са мртвима јечали су рањеници и молили за милост. Међу њима нађени су мртви и бугарски родољуби, који су нашли смрт у унакрсној ватри битке или били побијени од фашиста. На цести, везан за камион, са отвореним очима, стајао је Лазар Шпадијер. Стари Љубиша, нађен је у једном камиону. Нигдје ране није на њему нађено, као да је био заспао. Аутори из приморја пишу да је погинуо и трећи родољуб, Љубиша Срзентић.

Заплијењено је 12 камиона, 1 тенк, 3 санитарских кола и један луксузни аутомобил у коме се, по свој прилици, возио командант батаљона. Заплијењено је такође 14 пушкомитраљеза, 2 минобацача и више кратких талијанских пушака и бомби. Камииони су још били пуни војничке спреме и робе опљачкане из Мајина и Брајића. Ова роба је послје враћена власницима. Нађена је и једна дебела свиња, која је била опљачкана и која је чудним случајем остала жива. Да иронија буде већа, свиња је нађена у јарку поред цесте гдје рије и претурa мртве трупине фашистичких војника . . .

Уз ову спремну и возила, на терену је нађено преко сто мртвих непријатељских војника, тридесетак рањених и толико заробљених. Међу њима је препознато неколико мртвих и рањених официра. Остали су успјели да побјегну низ Обу ка мору. У погледу непријатељских губитака, аутори који су писали о овом догађају, не слажу се. Миро Лукетић, на примјер, износи да је

било 144 мртва, 40 рањених и 60 заробљених. Вјероватно су ове цифре мало превисоке и аутор их је добио од којег некритичког учесника. Др Душан Живковић у својој књизи о борбама јулског устанка наводи талијанске изворе по којима је било само нешто преко 20 погинулих, 40 рањених и преко 160 несталих. Не знам којим се све изворима послужио, али цифра од 20 погинулих је нереална. Само у појединим пропустима испод цесте, устаници су налазили по десетак груписаних мртвих фашистичких војника, ликвидираних на крају када више нијесу били опасни.

На сат послје завршетка битке, када су се уморни борци прикупљали и спремали да мало предахну, бомбардери „савоја“ су поново наишли, бомбардујући и митраљирајући цијело подручје Граба. Ово бомбардовање је вршено у неколико налета, не дајући ока отворити групицама устаника, још неприкупљеним и расутиим по терену... Ни од овог бомбардовања није нико погинуо.

Битка на Грабу брајићком значајан је датум јулског устанка у Црној Гори. То није обична засједа која непријатеља дочека, па се онда муњевито пребаци на друго подручје. У њој су прве формације Народноослободилачке војске, под руководством Комунистичке партије, као на Кошћелама и у Созини, прихватиле фронталну борбу са знатно надмоћнијим непријатељем, пресијецајући му пут, лемећи га и ометајући да дође до својих центара и упоришта.